

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Заснована 2010 року

Головний редактор

академік НАН України *В. А. Смолій*

Редакційна колегія:

член-кореспондент НАН України *Г. В. Боряк*,

доктор історичних наук *В. Ф. Верстюк*,

член-кореспондент НАН України *В. М. Даниленко*,

доктор історичних наук *С. В. Кульчицький*,

доктор історичних наук *О. Є. Лисенко*,

доктор історичних наук *Р. Я. Пиріг*,

член-кореспондент НАН України *О. П. Реснт*

Київ – 2022

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В 1960–1980-х рр.**

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Колективна монографія

Київ – 2022

Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. — 959 с.

Монографія присвячена історії України періоду 1960-х–1980-х рр. Увага авторів сфокусована на висвітленні соціального аспекту подій минулого. Проаналізовано широке коло питань, пов'язаних з повсякденними структурами і практиками, взаємовідносинами людини, суспільства і органів влади, офіційним дискурсом та «анти-радянщиною», перетвореннями міського і сільського просторів, змінами довкілля тощо. Автори відкривають нові грані в історії України часів системної кризи в СРСР, пропонують оригінальні інтерпретації відомих фактів.

Видання стане у нагоді дослідникам історії та всім, хто цікавиться минулим України.

Авторський колектив: Олег Бажан, Петро Бондарчук, Ярослава Верменич, Віктор Даниленко, Катерина Єремєєва, Ярослав Журавльов, Юрій Каганов, Ольга Коляструк, Віктор Крупина, Валентин Лазуренко, Тетяна Малиніна, Руслана Маньковська, Альбіна Пагіря, Ольга Рябченко, Мирослава Смольницька, Олена Стяжкіна, Ганна Чепурда, Святослав Юсов.

Відповідальний редактор — Віктор Даниленко.

Упорядники — Віктор Крупина, Мирослава Смольницька.

Рецензенти:

Олександр Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор
Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.).

Тексти подано в авторській редакції.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове.

ISBN 978–966–02–5404–6 (серія)
978–966–02–9935–1

© Автори, 2022
© Інститут історії України
НАН України, 2022

груп, об'єднань та організацій здебільшого є вигаданим конструюванням дійсності з боку КДБ.

Ольга Рябченко, Тетяна Малиніна

§ 2. Студентські будівельні загони і (де)конструкція «радянського»

Студентські будівельні загони вважаються однією з ознак пізньої радянської епохи. Історія цього руху належить до переліку проблем так званого «живого минулого», який до сьогодні сприймається загалом крізь призму традиційного героїчного висвітлення подій. Після нетривалого періоду забуття і непопулярності цієї теми в історичній науці, у тому числі і в українській, посилюється інтерес до неї, особливо у зв'язку з ювілеями виникнення СБЗ, для святкування яких різні навчальні заклади брали свою власну точку відліку. Сьогодні неможливо з точністю визначити, скільки всього було сформовано студентських будівельних загонів чи бригад на початковому етапі, не існувало ще й самого поняття «рух студентських будівельних загонів». Намагання встановити витоки СБЗ викликало не лише дискусії в літературі, а й породило, на думку Є. Рачкова, деякі «міфи» цього руху⁶⁴. Проте з впевненістю можна говорити про те, що вже з 1956 р. перші загони студентів-добровольців стають важливою складовою некваліфікованої робочої сили, яка залучалася до освоєння цілинних земель та всіх «гучних» радянських будівництв. Вони були сформовані на офіційне звернення ЦК ВЛКСМ. До 1962 р. відбувалося становлення СБЗ й напрацьовувалися головні засади нормативно-правового регулювання їхньої діяльності. Масовий рух в УРСР розпочинається з червня 1962 р., оскільки саме тоді добровільні починання отримали своє нормативне оформлення⁶⁵.

Продовжуючи тему проявів «ерозії радянського» в поведінці студентів України періоду 1960–1980-х рр., а також методів реагування на цю поведінку партійних та комсомольських органів, цікаво та важливо проаналізувати означені явища в СБЗ. Цей «вихід за межі радянського» розпочинався від мотивів участі в будівельних загонах і проявлявся в усіх сферах життєдіяльності, від побутової до економічної.

До кінця 60-х рр. ХХ ст. рух СБЗ набув чіткої градації і передбачав: 1) участь у так званих «далеких будовах» — масштабних ударних будовах країни; 2) працю студентів на «близьких будовах» (регіони України та окремі області Росії); 3) активну участь у внутрішньоінститутському будівництві;

⁶⁴ Rachkov Y. Mitologia trzeciego semestru pracy. Symbole i obrzędy studenckich brygad budowlanych w ZSRS od początku lat sześćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych. *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*. Oddział (Wrocław). 2020. С. 479–480.

⁶⁵ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.

4) обмін СБЗ із країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Загони, що працювали на «далеких» і «близьких будовах» ще називали «війзними». Розгалужена географія СБЗ свідчить про дефіцит робочої сили в усіх галузях народного господарства. Тисячі студентів щороку під час так званого літнього «трудового семестру» перетворювалися на бійців-будівельників, стали важливою рушійною силою в освоєнні цілинних земель, розробки нафтових родовищ Західного Сибіру, активними будівельниками БАМу, газопроводу «Уренгой-Центральний» тощо. Оскільки загони були задіяні на об'єктах різних міністерств, активно створювалися спеціалізовані загони небудівельного профілю.

Студенти працювали в незвичайних кліматичних умовах, ця праця була важкою, але, незважаючи на це, вони зводили школи, ферми, будинки та інші об'єкти. Що ж змушувало молодь їхати на роботу, замість того, щоб спокійно проводити літні канікули вдома чи, приміром, у туристичних мандрівках? Радянські дослідники в першу чергу намагалися показати патріотичний порив як результат комуністичного виховання в навчальних закладах. Тому акцентувалося на таких мотивах, як романтика, бажання бути корисними суспільству, почуття, формування колективізму, товарищескості та згуртованості, взаємодопомоги і взаємопідтримки, командного духу. Анкетування, проведене лабораторією соціологічних досліджень Чернівецького державного університету засвідчує, що в 1960-х рр. пріоритетними для студентів були: бажання відвідати нові місця, змінити обстановку — 33%; бажання бути корисними суспільству, побачити результати своєї праці — 19%; матеріальні чинники — 31%; романтичні — 15%; бажання освоїти нову професію — 7%; інші — стало звичкою, відсутність можливості організувати свій відпочинок влітку (по 5%), поради друзів (4%), намагання бути незалежними, оцінити свої можливості (по 3%)⁶⁶.

Результати цього соціологічного дослідження засвідчили, що для студентів була важливою можливістю гарного заробітку. Зазначимо, що у деяких анкетах взагалі були відсутні питання про матеріальні мотиви участі в СБЗ⁶⁷. Коли ж йшлося про гроші, акцентувалося на тому, що це був лише якийсь «елемент матеріальної зацікавленості»⁶⁸ і розцінювалося як «грамота», що

---

⁶⁶ Бахнян К. В. Романтика студенческих строк, социально-психологическое обоснование. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв). Кишинёв, 1971. С. 166.

⁶⁷ *Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы*. Алма-Ата, 1971. С. 131–144.

⁶⁸ Смирнов В. В. Социально-экономическое значение деятельности студенческих строительных отрядов. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв)*. Кишинёв, 1971. С. 85.

підтверджує визнання заслуг молоді⁶⁹. Радянська пропаганда наголошувала на бажанні «працювати в ім'я побудови комунізму», та й під час перших цілинних поїздок були студенти, які, за свідченням Б. Зеленського, майбутні заробітки навіть не обговорювали⁷⁰. Будзагонівці 1960-х, а особливо 1970-х рр. уже говорили: «Щоб не казали, а зарплата — вона всьому голова. Усі тоді були жебраками в повному розумінні цього слова»⁷¹.

Заробітна плата залежала від результатів праці — за третій трудовий триместр можна було отримати пристойні гроші⁷². Форма оплати праці студентів зі встановленими надбавками та преміями в разі якісної роботи, коефіцієнтами при виконанні робіт у важких кліматичних умовах та пільгами давала змогу молоді заробити значні суми порівняно зі стипендією чи середньою заробітною платою кваліфікованих спеціалістів. Зазначимо, що на Цілині, як і на Півночі, за сезон можна було заробити на порядок більше, ніж на роботах в Україні, особливо з 1960-х рр., коли, по-перше, було звільнено від прибуткового податку зарплати студентських загонів. А по-друге, завдяки акордно-преміальній системі додавалось ще 40% від заробітку. «А ми ж працювали зранку до вечора і всі норми перекидали. І ось я пригадую 1964 р., коли заробив 1200 крб. чистими»⁷³.

Таким чином, прагнення до гарного заробітку в результаті належно виконаної роботи стало першим сигналом порушення догм комуністичного виховання. Враховуючи той факт, що учасниками будівельних загонів були, здебільшого, діти із малозабезпечених родин, можливість заробити для них стала пріоритетною. Участь у СБЗ була чудовою нагодою насамперед покращити матеріальне становище не лише своє, а й родини. Приміром, С. Бондаренко за рахунок грошей, зароблених в Тюмені, не лише придбала собі гарний одяг, а й допомогла батькам зробити в будинку парове опалення⁷⁴.

Крім романтики та матеріальної вигоди, велике значення тогочасна молодь надавала кар'єрному росту за комсомольською і партійною лініями. На цьому питанні дослідники раніше не акцентували увагу. Однак аналізуючи ідеологічний складник формування керівних кадрів на підприємствах, у комсомольських і партійних організаціях, можна стверджувати, що добровільна участь комсомольця в СБЗ, якісне виконання завдань КПРС щодо розбудови народного господарства були вагомими чинниками для

⁶⁹ Рябченко О. Студентські будівельні заgonи: до питання про витоки руху. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 46.

⁷⁰ Зеленський Б. К. Колоски в сиреневом тумане. *Наш сучасник: літ.-худож. альманах*. Вип. 8: На обрії майбуття. Харків, 2013. С. 55.

⁷¹ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Ф. Документи. 29 арк.

⁷² Теслер, Л. Й. *Автографи у бетоні*. Миколаїв, 2004. С. 268.

⁷³ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р....

⁷⁴ Інтерв'ю з С. С. Бондаренко від 25.03.2012 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Ф. Документи. 9 арк.

подальшого кар'єрного росту молодій людині. Зазвичай, ніхто відверто й прямо не вказував саме на таку причину своєї участі в будзагонах, однак було зрозуміло, що особливе місце і становище належать комсомольським лідерам. Восени в комсомольських організаціях відбувалися перевибори й бюро та комітети ВЛКСМ очолювали ті, хто особливо відзначився в СБЗ⁷⁵. Можна припустити, що саме тому з 400 студентів, які пройшли анкетування у 1971 р., на питання щодо співвідношення моральної і матеріальної винагороди за роботу в СБЗ 48% надали перевагу пункту «отримати увагу й схвалення керівництва щодо роботи в загонах»⁷⁶.

Та сама думка фіксується і в щорічній звітності будівельних загонів. Безперечно, у СБЗ молодь здобувала організаторські та лідерські навички. Командири загонів мали певні завдання й обов'язки стосовно організації життя студентів, що спонукало до прийняття відповідальних рішень⁷⁷. Керівники підприємств неодноразово відзначали професіоналізм командирів загонів, їхні управлінські здібності. Пересічні бійці цих загонів після завершення навчання були більше підготовлені до виконання організаційних функцій, до прийняття самостійних рішень, були спроможними підтримувати здоровий морально-психологічний клімат у колективі. Джерела свідчать, що студенти самостійно вирішували, як і скільки їм необхідно працювати, щоб здати об'єкт вчасно, як раціонально розподіляти між собою обов'язки, як досягти високої якості будівництва. «Вони у мене вирішують усі питання капітального будівництва. За п'ять років побудували селище», — відзначав директор радгоспу «Майський» Карасуського району Л. Цимжаленко. «Радгоспні робітники не ставляться так до матеріалів, як студенти. А ці — господарі. Кожна дошка на рахунку. Без потреби не стануть псувати. ... Особливо хочеться відзначити високу дисципліну, організованість. Сорок осіб — а здається — будівельне управління»⁷⁸.

Результативність роботи, зацікавленість молоді у результатах своєї праці була, поряд із добровільністю, важливим маркером студентського будівельного руху. Кінцевий результат роботи багато в чому залежав від організаційних здібностей квартал'єрів, які відправлялися на місце майбутньої дислокації за десять днів до від'їзду базового загону⁷⁹. Вони повинні були забезпечити створення необхідних побутових умов, тобто облаштування

⁷⁵ ДАХО.Ф. П-14. Оп. 27. Спр. 62. Арк. 11.

⁷⁶ Мамолетов И. А. Из опыта работы партийной организации Новосибирского государственного университета по руководству студенческими строительными отрядами. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы...* С. 27

⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 271. Арк. 13.

⁷⁸ Цит. за: Рябченко О., Майстро В. Виховання лідерських навичок в умовах студентських будівельних загонів. *Сучасні аспекти виховання студентської молоді: Міжнародна наук.-практ. конф.* (Харків, 4–5 квітня 2013 р.). С. 221–223.

⁷⁹ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 23. Спр. 88. Арк. 4.

табору, кухні, їдалень, спальних місць тощо⁸⁰. Вирішуючи специфічні й комплексні завдання щодо підготування загону до «трудового семестру», ця категорія студентів набувала організаторських та вольових якостей, які інтегрувалися в підприємливість. На цьому базується сучасний менеджмент⁸¹.

Як відзначала Н. Хоменко, на формування поведінки молоді безпосередньо впливала дихотомія, притаманна радянському періоду, — нав'язування реальності, сформованої ідеологічною пропагандою, та сприйняття реальності на підставі власного життєвого досвіду⁸².

Набуваючи організаторського досвіду й лідерських якостей в СБЗ, їхні керівники не завжди спрямовували його на реалізацію партійних розпоряджень. Уміло використовуючи недоліки соціалістичної економіки, зокрема недосконалість системи оплати праці, відсутність чіткого контролю за виконанням договору, і пільги, які мали СБЗ, вони організовували так звані «дикі загони». У сучасній літературі це явище не знайшло висвітлення. Відмінність між легальними й «дикими» студентськими будівельними загонами полягала в наступному. Легальними були ті, які дотримувалися двох принципових позицій. По-перше, загін повинен формуватися тільки зі студентів вузів та технікумів (або осіб, що навчаються в ПТУ). По-друге, договір мав укладатися тільки за дорученням комсомольських органів. Доручення мали право надавати тільки республіканські, крайові чи обласні штаби СБЗ, до того ж це мав бути комсомольський орган тієї місцевості, де розташовувалася організація, яка уклала договір із будзагоном. «Дикими» називалися ті загони, які видавали себе за студентські, але не мали доручення на підписання договору або склалися не зі студентів чи не тільки зі студентів і молоді, що навчалася. Головна мета створення таких загонів — заробіток й отримання певних пільг: оплата проїзду загону до місць дислокації й у зворотньому напрямі, з заробітної плати не утримувався подохідний податок, за студентами зберігалася стипендія, встановлювалися знижені норми. Такі загони займалися тільки зароблянням грошей, не проводили ніякої суспільно-політичної пропаганди та брали участь у різних махінаціях.

Спроби звернути увагу на проблему «диких» загонів робилися ще в 1969 році. Зокрема, на обласному зльоті харківських СБЗ (1969 р.) секретар парткому ХДУ ім. О. Горького І. Тарапов (згодом — ректор цього Університету) у своїй промові намагався висвітлити це «болюче» питання — існування «так названих диких загонів, сформованих поза комсомолом». Відзначимо, що І. Тарапову належить введення в обіг самого поняття «дикі загони». Проте,

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1268. Арк. 6.

⁸¹ Малиніна Т. В. *Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. — 1991 р.): дис. ... наук. ступ. докт. філософії*. Харків, 2020. С. 80.

⁸² Хоменко Н. *Суспільно-політичні настрої молоді. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія*. Київ, 2015. С. 319.

як свідчить стенограма зльоту, Г. Ващенко — перший секретар Харківського обкому КПУ, йому відразу заперечив: «У нас немає таких загонів, можливо, вони є в університеті; розберіться з цим!»⁸³. Нам не відомо, чи взагалі робилася спроба розібратися з цим питанням, чи партком ХДУ «забув» про проблему для власного спокою. Замовчування ж проблеми тільки сприяло розповсюдженню таких загонів.

Про «дикі» загани, як і про методи боротьби з ними у архівних документах прямо більше не згадується. І зовсім не тому, що таких фактів не існувало, а, на нашу думку, тому, що це поняття просто не могло усталитися в радянській дійсності. Разом з тим у матеріалах ЦК ВЛКСМ «Про результати перевірки фінансово-господарської діяльності студентських загонів у 1979 році КРУ» знаходимо підтвердження розповсюдження такого роду загонів по всьому СРСР. Зокрема, інструктор Московського міського штабу СБЗ М. Волинчиков «організував» у Ціліноградській області роботу групи осіб під виглядом будівельного загону, яким незаконно було отримано більше 4000 крб. у вигляді пілг, що встановлені для студентів. За надану допомогу в оформленні документів М. Волинчиков намагався отримати гроші від «загону»⁸⁴. Також використовуючи своє службове становище протягом двох років, заступник командира Оренбурзького обласного студентського загону Ю. Москвін обманним шляхом оформлював як студентський загін групу осіб на чолі зі своїм братом, випускником МДУ. Тільки у 1979 році цими особами у вигляді незаконно отриманих від держави пілг було вкрадено 5624 карбованців. Крім того, керівники цього загону намагалися присвоїти значну кількість цих коштів. На вимогу працівників Центрального штабу СБЗ кошти були повернуті, винні понесли покарання⁸⁵.

Аналогічні описаним факти ставали відомими також в результаті нещасних випадків, які траплялися в загонах і які замовчати не було можливості. Так, 13 липня 1975 р. при переході залізниці в недозволеному місці неорганізованою групою студентів був збитий потягом і помер студент Донецького політехнічного інституту Бондаренко. В результаті розслідування було виявлено, що ця група студентів заключила договір і працювала як студентський будівельний загін, але договір не був затверджений обласним штабом СБЗ⁸⁶.

Республіканський штаб СБЗ України у «Звіті про використання бюджету за 1987 рік» унікав формулювання «дикі» загани, проте зазначав, що були «зараховані сторонні особи в загани Закарпатської, Сумської, Харківської,

⁸³ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 6.

⁸⁴ Там само. Оп. 19, Спр. 84. Арк. 4.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1451. Арк. 189.

Хмельницької областей, що призвело до незаконної виплати у вигляді пільг на суму 5 959 крб.»⁸⁷.

Однією із важливих ознак «радянської людини» була жертівність, готовність допомогти ближньому. Партійне керівництво швидко знайшло застосування студентським заробіткам, запровадивши практику перерахування частини зароблених під час «трудового семестру» грошей на різноманітні благочинні справи. Зокрема, проводилися так звані «Дні ударної праці», «суботники» чи «недільники». Ці та інші добровільні починання студентів (але за наказом зверху) переміщувалися в площину примусових форм праці, формалізму, зайвої обов'язкової звітності, яка регламентувалася численними рекомендаціями та постановами штабів різного рівня. На початку 1970-х рр. 27,2% студентів, опитаних у соціологічних дослідженнях, указували на недоліки в оплаті праці, які позбавляли всіх зароблених коштів⁸⁸. У часи економічної кризи періоду «застою», щоб уникнути використання державних коштів на оплату праці студентів, потужна ідеологічна машина запровадила так звані ініціативи знизу щодо створення загонів безоплатної праці. «Дні ударної праці» та й сама «ініціатива» студентів перебувала під жорстким контролем і свідчила не про пориви совісті і бажання молоді, а про планові показники, обов'язкові до виконання. Суми відрахувань від зарплат студентів були значними. Так, за період з 1978 до 1983 р. загони безкорисливої праці лише одного КПІ перерахували у радянський фонд миру більше 190 тис. руб., а у цілому по Україні за трудовий семестр 1983 р. тільки у цей фонд було перераховано близько 150 тисяч руб.⁸⁹ Непрозорість використання коштів, неможливість відслідкувати їх рух, викликала справедливе зауваження бійців щодо запровадження аналізу їх використання⁹⁰. Усі описані явища сприяли розповсюдженню неформальних економічних взаємин та корупції у радянському суспільстві в цілому.

Саме в цей час контролюючі органи все частіше фіксують і в легальних студентських будівельних загонах велику кількість приписок, завищення показників звітності, факти хабарництва, пряме розкрадання коштів і навіть матеріалів для перепродажі їх місцевому населенню. Приміром, у звіті республіканського штабу СБЗ України за 1976 р. зазначено, що у Вінницькій області мали місце факти порушення фінансової дисципліни, зловживання службовим становищем командира обласного загону В. Осадчого і начальника штабу К. Шелманова, які приховали і намагалися привласнити велику

⁸⁷ Там само. Спр. 4041. Арк. 3–4.

⁸⁸ Кирке С. И., Хрищев Е. И. Ленинские принципы оплаты труда и их применение в студенческих строительных отрядах. *Студенческие отряды — эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания студенческой молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. Кишинёв, 1971. С. 75–76.

⁸⁹ Підставляючи руки планеті. *Студентський гарт*. 1984. 26 лютого. С. 4.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3405. Арк. 19.

суму грошей⁹¹. Харківське бюро обкому комсомолу 7 березня 1979 р. висло на своє засідання окреме питання «Про факти приписок та «кокозамилування»⁹², де наводилися факти порушення фінансової дисципліни в лінійних загонах Харківського обласного штабу. Так, у Дворічанському районі під час виконання робіт було змінено конструкцію і зменшено протяжність водогону та теплових мереж. У Чугуївському районі було «замінено конструкцію суцільного цегляного мурування свинарника з глиняної цегли на колодцеве мурування із заміною зовнішньої облицювальної верстки на силікатну цеглу» тощо⁹³. У 1982 р. була проведена перевірка фактичних обсягів будівельно-монтажних робіт, які виконували СБЗ. Були встановлені факти викривлення державної звітності й наявність приписок до загальних обсягів робіт, сума яких тільки по Південній залізниці становила 604 тис. руб.⁹⁴

Значне занепокоєння партійних і комсомольських організацій викликали вимоги студентів щодо оплати своєї праці. Зокрема, у 1987 р. газета Харківського політехнічного інституту повідомляла, що «цього літа [...] бійці загону «Дружба», не погодившись з оплатою своєї праці, зруйнували побудовану ними будівлю, розорили свій табір»⁹⁵.

Традиційно пояснювалися такі явища зниженням виховної ролі трудового семестру, формалізмом в організації соцзмагання і громадсько-політичної роботи, в результаті чого в загонах «панувала атмосфера рвацтва, безпринципності, приховування різних порушень»⁹⁶.

Джерела свідчать, що такі порушення були непоодинокими і прослідковувалися у всесоюзному масштабі. Зокрема, матеріали контрольно-ревізійної комісії 1980 р. свідчать про те, що в СБЗ окремих навчальних закладів грубо порушувався порядок нарахування й отримання заробітної плати. У гонитві за високими заробітками деякі керівники загонів навмисне завищували розміри окладів і тривалість оплачуваного періоду роботи, деколи йшли на пряме розкрадання коштів. Такі випадки фіксувалися по всьому СРСР у загонах Московського авіаційно-технологічного, Узбецького педагогічного інституту російської мови та літератури, Слов'янського педагогічного інституту тощо⁹⁷.

Крім економічних зловживань, в період «застою» все частіше у звітах фіксувалися масові порушення встановлених статутних правил поведінки бійців СБЗ. Статут вимагав бути наочним прикладом зразкового радянського

⁹¹ Там само. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹² ДАХО. Ф. П-14. Оп. 17. Спр. 11. Арк. 15.

⁹³ Там само. Оп. 19. Спр. 84. Арк. 3–7.

⁹⁴ Там само. Оп. 25. Спр. 59. Арк. 107.

⁹⁵ Против негативних явлений. *Ленинские кадры*. 1987. 3 січня.

⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹⁷ Там само. Оп. 19. Спр. 84. Арк. 7.

студента — охайним, тверезим, дисциплінованим, готовим завжди прийти на допомогу, жертвним тощо. На формування таких рис були спрямовані численні вишколи майбутніх учасників будзагонів. У 1960-ті рр. — на початку 1970-х рр. траплялися поодинокі порушення дисципліни, перш за все пов'язані з невиконанням заборони купання у водоймах та «сухого закону». З другої половини 1970-х рр. йдеться вже про масові інциденти в загонах, між студентами та місцевою молоддю, які часто мали трагічні наслідки. Так, у 1976 р. такий конфлікт стався між групою студентів Кам'янець-Подільського індустріального технікуму з місцевою молоддю, що призвів до смертельного травмування мешканця села Копистин Хмельницького району Л. Совкова. Тоді ж у Вінницькій, Ворошиловградській, Кримській, Київській та Харківській областях під час купання втопилися п'ять студентів і учнів⁹⁸.

У 1986 р. у республіканському загоні було зафіксовано 300 випадків порушення трудової дисципліни, статуту СБЗ, 35 випадків порушення «сухого закону», зокрема у звіті відзначалося, що дванадцять студентів із загонів «Посмішка» та «Кельня» Полтавського кооперативного інституту гуляли на весіллі, розпивали спиртне, в результаті один із них загинув⁹⁹. Невідповідна очікуваній дисципліна відзначалася у загонах «Латвія-86» Латвійської РСР, «Дружба-86» Азербайджанської РСР. У день від'їзду колективно був порушений «сухий закон» у СБЗ «Прометей» Івано-Франківського інституту нафти і газу, що працював в колгоспі Павлово Кустанайської обл.¹⁰⁰

Студенти, які порушували статутні норми, у разі їх виявлення, не могли unikнути покарання. Загони, у яких фіксувалися значні відхилення від норми, розформували, учасників пиятик і бійок виключали із комсомолу чи партії, рідше — відраховували із інститутів. Зокрема, шість учасників вищеописаної пиятики у СБЗ «Прометей» було виключено із ВЛКСМ, командира загону М. Власика — із КПРС. Карали й секретарів комітетів комсомолу інститутів та представників штабів СБЗ. Важливим вважалося й моральне засудження. Усі студенти знаходилися під постійним прицілом ідеологічного впливу, тож колективний осуд на зборах, де за допомогою тиску офіційного дискурсу нав'язувалося відчуття провини і сорому за свої вчинки, залишався важливим у соціалістичній дійсності. За допомогою тиску колективу, висловлюючись словами О. Хархордіна, було краще орієнтувати поведінку індивідів на інтереси суспільства загалом¹⁰¹.

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1642. Арк. 6.

⁹⁹ Там само. Спр. 3837. Арк. 3.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Kharkhordin O. *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 279–280.

Таким чином, в світі СБЗ поступово склалися ті поняття та форми діяльності, які не вміщалися у межі вузько визначених колективних інтересів соціалістичного суспільства. Вони стали підґрунтям системної ідеологічної та економічної кризи студентського будівельного руху наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.

«Привідкриття» кордонів у період хрущовської відлиги створило багато проблем, оскільки режим побоювався «шкідливого впливу» на своїх громадян з боку іноземців, котрі жили у вільному світі¹⁰². Ці побоювання були небезпідставними, оскільки як з боку радянських органів, так і представників закордонних організацій, фіксувалися випадки «особистих неділових зв'язків». Зокрема, представники Посольства ПНР у Москві, які відвідували різні академічні центри в СРСР, отримували інформацію не лише про «аморальну» поведінку польських студентів, які навчалися в радянських вузах, а й про контрабанду або незаконну торгівлю (спекуляцію)¹⁰³. Відзначалося, що найбільш інтенсивною ця діяльність була в Одесі. Причому якщо в Одесу студенти везли для продажу, в основному, одяг, взуття, косметику, то у Польщу — золоті обручки, золоті годинники, радіо («Мінськ» і «Кама») і навіть мотоцикли та холодильники¹⁰⁴. Документи говорять про те, що такі практики були більш широко розповсюджені після 1956 р., але, на думку В. Марчиняка, зазначені методи поповнення студентського бюджету були популярні і раніше¹⁰⁵. І хоч проблема порушувалася неодноразово на зборах партійних організацій, чіткої волі її вирішити все ж не спостерігалось.

Радянських чиновників, крім питання контрабанди, хвилювало також те, що «окремі громадяни легко піддаються на провокаційні розмови з іноземцями»¹⁰⁶. Контакти радянських студентів з іноземними завжди перебували в полі зору відповідних органів, засуджувалося «поклоніння» перед всім закордонним, захоплення іноземною модою, обговорення та «нездорові висловлювання» про радянську дійсність. У 1960-ті рр. особливе занепокоєння партійних і комсомольських органів викликав той факт, що серед студентів-іноземців, які навчалися в навчальних закладах УРСР, відзна-

¹⁰² Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках. *Україна модерна*. 05.11.2019. URL: <https://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control>

¹⁰³ Marciniak W. Obraz polskich studentów w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku w świetle materiałów Ambasady RP/PRL w Moskwie. *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*. С. 538.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 539.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Доповідна записка відділу адміністративних органів до ЦК КПУ про заходи боротьби із спробами радянських громадян установити контакти з іноземцями, 13 квітня 1960 р. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*. Документи і матеріали. Київ, 2017. С. 37–38.

чалоя «недружелюбне» ставлення до Радянського Союзу¹⁰⁷. Певною мірою таке ставлення пояснювалося розчаруванням іноземців радянською реальністю, яка виявлялася далекою від тієї, на яку вони сподівалися. Вони висловлювали невдоволення своїм становищем, скаржилися на відсутність товарів у магазинах, на те, що немає де розважитися тощо. Особливо важко сприймали невідповідності учасники молодіжного соціалістичного руху. Зокрема, активістів Польської спілки молоді охоплювала апатія, пасивність, знеохочення, що кваліфікувалося як «психічний розлад, спричинений нерозумінням певного питання радянського життя»¹⁰⁸.

Особливо невдоволення зростало в період літніх канікул, оскільки значна частина іноземців залишалася в СРСР. Приміром, у 1966 р. із 1112 іноземних студентів Харкова за кордон додому чи на відпочинок протягом липня поїхали лише 118 осіб, а у серпні — 192. Для організації літнього відпочинку решти обласні, міські комітети ЛКСМУ, деканати по роботі з іноземними студентами та комітети комсомолу учбових закладів повинні були мати детальні плани. Відповідно до них, іноземців відправляли в спортивно-оздоровчі табори та на бази відпочинку. Зазначимо, що деякі студенти відмовлялися їхати на оздоровлення і у грубій формі вимагали від співробітників деканатів влаштувати їх на роботу, мотивуючи це тим, що у них немає грошей на прожиття¹⁰⁹. Як правило, це була молодь із країн Африки, Латинської Америки та Азії.

Матеріальна складова була однією із можливих причин, що спонукала іноземних студентів записуватися у СБЗ. Ні для кого не були секретом значні суми, які заробляли студенти вузів СРСР, особливо на будовах Півночі та Цілини. Відомо, що вперше іноземці з'явилися у СБЗ у 1962 р. Це були студенти КПІ, які з власної ініціативи подали заяви з проханням захарувати їх до будівельних загонів¹¹⁰.

Будівельні загони, до складу яких входили іноземні студенти, отримали назву інтернаціональних. У радянській і сучасній історіографії прийнято виділяти три типи інтернаціональних СБЗ, що склалися в процесі розвитку цього руху: 1. Загони, до яких входили студенти-іноземці, які навчалися у радянських вищих навчальних закладах; 2. Сформовані з радянських студентів, яких направляли в країни Організації Варшавського договору відповідно до договорів про обмін (переважно в НДР, Польщу, Угорщину, Чехословаччину); 3. Загони, в яких працювали студенти із вузів соціалістичних країн, що приїхали за обміном.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 148. Арк. 7–10.

¹⁰⁸ Marciniak W. *Obraz polskich studentów...* С. 542.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 148. Арк. 7–10.

¹¹⁰ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости. Коммунистическое воспитание молодежи в студенческих отрядах*. Киев, 1988. С. 46; Чайка Б. Звитязні семестри. *Студентський Гарт*. 1979. 27 лютого.

Проблема перебування студентів в інтернаціональних загонах не нова, їй приділялася увага в радянській історіографії, оскільки для риторики радянських функціонерів важливим було поняття «соціалістичний інтернаціоналізм». Ним почали означати ідеологію співробітництва країн, що стали на шлях соціалістичних перетворень і ефективної реалізації «переваг соціалізму»¹¹¹. Тому маємо як пропагандистські матеріали¹¹², так і наукові публікації¹¹³. Засилля пропагандистської літератури призвело до численних неточностей стосовно часу появи і кількісного складу студентів-іноземців в загонах, на що, зокрема, свого часу звернули увагу Л. Марченко і А. Стоян¹¹⁴.

Ці питання, а також причини виникнення обмінних загонів, проблеми міжнародної комунікації студентів, які впливали на формування у радянської молоді інших уявлень про «закордон», особливості організації праці студентів та ставлення до неї, аналізуються на основі широкого кола різноманітних джерел.

До початку 1970-х рр. у будівельних загонах перебувала незначна кількість іноземних студентів, які навчалися у радянських вищих навчальних закладах. Тому після їхніх перших поодиноких заяв про зарахування у склад СБЗ, розпочинається пропаганда цього руху партійними і комсомольськими організаціями, деканатами по роботі з іноземними студентами, клубами інтернаціональної дружби. Зазначимо, що в інтерв'ю опитані керівники СБЗ відзначали, що іноземних студентів вони зобов'язані були брати за розпорядженням ЦК ВСЛКСМ з 1964 р.¹¹⁵

У 1965 р. у складі ударного цілинного СБЗ вузів міст України, Молдавії і Кустанайської області на будівництві цілинних радгоспів Кустанайської області працювало 78 студентів-іноземців із 13 країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки¹¹⁶. З 1968 р. їх почали включати до складу загонів, які працювали на місцевому будівництві. Загальна кількість іноземних студентів, які працювали у складі СБЗ за період з 1966–1970 рр., вказана у звіті з політико-виховної роботи в інтернаціональних СБЗ України¹¹⁷.

¹¹¹ Нагорна Л. П. Інтернаціоналізм. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 3. Е–Й. Київ, 2005. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Internacionalizm>

¹¹² *Студенческие строительные отряды — важная форма интернационального воспитания.* Москва, 1975.

¹¹³ Артемьев Е. Ф. *Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов.* Москва, 1983; Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...*

¹¹⁴ *Студенческие строительные отряды — важная форма...* С. 4; Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 46.

¹¹⁵ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

¹¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 51. Арк. 13.

¹¹⁷ Там само. Спр. 714. Арк. 40.

Таблиця 1.

Чисельність студентів-іноземців у складі СБЗ.

	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.	всього
Кустанайська область	528	128	180	140	82	1058
Місцеве будівництво	–	–	316	460	537	1313
Всього	528	128	496	600	619	2371

Також у цьому звіті було вперше акцентовано на тому, що у вищих навчальних закладах погано ведеться агітація іноземних студентів щодо СБЗ. Так, у двадцяти вузах Києва в 1970 р. їх навчалось більше трьох тисяч, а в складі СБЗ працювало лише 77, що складало 2,5% від загальної кількості. Аналогічна картина спостерігалася в вузах Харкова, Донецька, Сімферополя, Одеси, а Українська сільськогосподарська академія взагалі не направила в загони жодного іноземного студента, незважаючи на те, що там навчалось 186 чоловік з 42 країн світу¹¹⁸.

Зауважимо, що не всіх бажаючих брали у будзагони за станом здоров'я. Приміром, на початку червня 1971 р. Харківський обласний штаб мав списки 178 іноземних студентів, які бажали працювати в СБЗ. Із них у третьому трудовому семестрі взяли участь лише 89 осіб із 15 країн світу (ДРВ, Уганда, Сирія, Конго, Ірак, Ізраїль, НДР та ін.). Велика група, особливо із ДРВ, не була допущена до роботи після проходження медичного огляду. А 20 студентів із НДР згодом повністю відмовилися виїхати на об'єкт, мотивуючи необхідністю поїздки на батьківщину¹¹⁹.

Для агітації іноземних студентів до СБЗ у 1970-ті рр. почали призначати спеціальних інструкторів. Залучення іноземних студентів до будзагонівського руху, участь їх у суспільно-корисній праці вважалися найважливішою ділянкою роботи комітету комсомолу, комсомольських бюро факультетів¹²⁰. Обов'язковими також стали звіти про залучення іноземних студентів до будівельних загонів, що зайвий раз свідчить про ту вагу, яку надавали цій роботі партійні органи. Із них видно, що для роз'яснення цілей та завдань СБЗ запрошувалися представники іноземних земляцтв, які, у свою чергу, проводили аналогічні бесіди зі студентами своїх країн¹²¹. Під час формування інтерзагонів Тюменського обласного СБЗ, що відбувалося на базі чотирнадцяти вузів Києва, Харкова, Одеси, Донецька і Львова, в фойє інститутів і гуртожитків були вивішені яскраво оформлені оголошення про прийом іноземних студентів у СБЗ. Проводились бесіди з новачками, були

¹¹⁸ Там само. Арк. 101.

¹¹⁹ Там само. Спр. 901. Арк. 25–29.

¹²⁰ Мосенцев В. Інтерзагони літа–1987. *Харківський університет*. 1986. 23 грудня. (№ 3206–3207).

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 25.

оформлені фотомонтажі, що розповідали про діяльність інтерзагонів у минулі роки. Студенти КПЦА І. Костов і Р. Лінднер із загону «Кібер» виступили з доповідями про свої країни («Болгарія сьогодні». «Моя батьківщина — НДР») перед однокурсниками та учнями школи № 128 Києва. Стенд про боротьбу республіки Бангладеш оформили Кхурдшид Алам Кхан і Мохамед Абдул Маніан. У результаті агітації до цього загону записалося 13 студентів-іноземців¹²².

Непогані результати дали агітаційні заходи в Харківському інституті інженерів залізничного транспорту, де бажання працювати в Тюменському обласному СБЗ виявили десять іноземних студентів та Одеському державному університеті (8 іноземців). Всього до складу інтерзагонів Тюменського обласного СБЗ входило 58 іноземців із 16 країн: найбільше із НДР — 24 студента¹²³.

Таким чином, робота серед іноземних студентів у вищих навчальних закладах набувала переважно агітаційної форми. Їх потрібно було навчити «вірно» коментувати у розмовах різні явища радянського життя та країн так званої «народної демократії», представниками яких вони були. За допомогою вищеописаних заходів іноземні студенти, як і радянські, включалися, за висловом О. Юрчака, у «відтворення ритуалізованих актів і висловлювань»¹²⁴.

У повсякденній практиці траплялися випадки, коли іноземних студентів однокурсники намагалися переконати не їхати в СБЗ. Для радянських функціонерів такі випадки вважалася неприпустимими, тож наголошувалося, що «нерозуміння радянськими студентами необхідності участі іноземців у третьому трудовому семестрі» — це недолік у роботі партійних органів. Як приклад, наводилися слова Нізами Вальверде Хосе Брауліо: «Коли я сказав хлопцям, що хочу поїхати в Сибір, усі дуже здивувалися і відмовляли: «Їдь краще, Хосе, додому. Ми-то зможемо після Сибіру побувати дома, а ти — ні. Та й нічого цікавого там тебе не очікує, крім жарких буднів»¹²⁵. Ця ситуація відбиває ставлення до роботи у будівельних загонах молоді, яка навчалася в українських вищих навчальних закладах. Незважаючи на великий конкурс до СБЗ, особливо у перші роки їх існування, завжди була та частина студентів (перш за все забезпечена матеріально), яка не брала участі в будівельному русі¹²⁶. З іншого боку, такі випадки були свідченням амбівалентності поглядів радянської молоді, яка у своєму повсякденному житті порушувала чи просто ігнорувала правила, встановлені державою.

¹²² Там само. Спр. 1271. Арк. 5.

¹²³ Там само. Арк. 6.

¹²⁴ Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, 2005. P. 76–77.

¹²⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 14.

¹²⁶ Рябченко О. Студентські будівельні загони... С. 46.

У 1960-ті рр. було налагоджено обмін групами студентів між українськими та зарубіжними вищими навчальними закладами з низки соціалістичних країн — членів Ради економічної взаємодопомоги. Попри розбіжності в історіографії стосовно точної дати започаткування такого роду обміну зазначимо, що у архівних документах вказується 1965 р. Саме цього року студенти ХПІ «проклали першу міжнародну трудову трасу — загін із 24 осіб добре попрацював на будівництві заводу синтетичного каучуку у Чехословацькій соціалістичній республіці, а загін чехословацьких студентів успішно працював у складі нашого цілинного загону»¹²⁷. Ідея взаємного обміну студентськими загонами тоді ж була схвалена ЦК ВЛКСМ, і наступного — 1966 р. була прийнята Постанова ЦК ВЛКСМ «Про обмін студентами між вузами СРСР і низкою соціалістичних країн»¹²⁸. Аналогічні постанови з цього часу приймалися щороку, ними і керувалися при налагодженні зв'язків і укладенні договорів про обмін загонами із вузами-партнерами. З цього часу обмін студентами саме для участі у СБЗ став масовим і плановим, він був організований з ЧССР, УНР, НДР та ПНР. У 1967 р. у обміні брали участь студенти із 22 українських вишів¹²⁹. У свою чергу студенти із перелічених країн були закріплені за учбовими закладами УРСР у складі СБЗ. Найбільша кількість таких загонів формувалася у вишах Харкова (10), решта — у Львові, Одесі і Києві¹³⁰. Згодом до обміну долучилася НРБ, були також спроби налагодити зв'язки й з іншими країнами, зокрема з СФРЮ. Так, у 1972 р. комісар Харківського обласного СБЗ С. Ібрагімов підкреслив, що «особливого значення заслуговує робота з Югославською делегацією із Сербії»¹³¹. Проте ці спроби не привели до сталого обміну. Найактивнішим протягом усього періоду був обмін саме з студентами із ЧССР, УНР, НДР, ПНР та НРБ.

Динаміка чисельності студентів-іноземців у СБЗ свідчить про постійне зростання їхньої кількості як серед тих, хто навчався у вузах УРСР, так і тих, хто приїжджав у складі обмінних груп. Попри розходження у звітності, зазначимо, що у 1975 р. по республіці було сформовано 176 інтерзагонів, усього у них було 6509 студентів, з них радянських — 5596, іноземців — 946 (у тому числі ті, що були включені до Всесоюзного інтерзагону на будівництві БАМу)¹³². В обміні цього року брало участь 2397 студентів, з них іноземців — 1089, радянських — 1308. Найчисельнішими були київські групи (697 студентів: 312 радянських і 385 іноземних) та харківські (475 сту-

¹²⁷ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 14. Арк. 7; ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 51. Арк. 13.

¹²⁸ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 45.

¹²⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 5–8.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 10. Спр. 25. Арк. 34.

¹³² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1451. Арк. 132.

дентів: 321 і 154 відповідно)¹³³. Аналогічна картина спостерігається і в наступні роки¹³⁴.

У 1985 р., як свідчить звіт українського республіканського студентського загону, у складі будзагонів республіки вже працювало 2209 студентів-іноземців із 70 країн (на 228 більше, ніж у 1984 р.), а також 922 студенти із соціалістичних країн, які прибули у складі обмінних груп¹³⁵. У 1980-ті рр. спостерігається постійне зменшення кількості студентів, які прибували в УРСР за обміном. Так, у 1986 р., із вузів України виїхали 1029 осіб у складі 67 обмінних груп, а прибуло за обміном 750 іноземних студентів (на 14 груп менше)¹³⁶.

Зокрема, до КПІ за обміном не приїхали студенти із Словацької вищої технічної школи в Братиславі та педагогічного факультету з Нітри; в Українську сільськогосподарську академію — з Університету аграрних наук (Дебрецен, УНР), у Київський державний інститут фізкультури не прибули 15 студентів із Інституту фізкультури в Софії (НРБ) і 15 студентів із Братиславського університету, в Київський технічний інститут легкої промисловості — десять студентів із Технологічного інституту легкої промисловості (Будапешт, УНР); Київський технічний інститут харчової промисловості не дочекався групи із Пловдіва і Братислави (15 і 19 студентів відповідно); КІНГ — десять студентів із Братислави тощо¹³⁷.

Перед обміном, як правило, велося листування між вузами, а потім представники комітетів комсомолу відряджалися для підписання договорів про обмін. Приміром, секретар комітету комсомолу Одеського технологічного інституту імені М. Ломоносова був направлений з 4 по 11 квітня 1966 р. у Братиславу для укладення договору про обмін СБЗ з факультетом природничих наук Університету¹³⁸. А про обмін між ЛДМІ і Оломоуцьким університетом представники комітету комсомолу ЛДМІ домовилися під час їх перебування в Оломоуці весною 1967 р.¹³⁹

Укладання типових договорів відбувалося переважно без представників від штабів СБЗ і у більшості випадків закінчувалося в травні, тому досить часто керівники загонів не встигали вирішити усі організаційні питання з відповідними господарськими та партійними органами, зокрема доводилося нашвидкуруч підбирати об'єкти для майбутньої роботи. Так, Одеський міський підготовчий цілинний штаб повідомили про участь 85 студентів

¹³³ Там само. Арк. 124–131.

¹³⁴ Там само. Спр. 1642. Арк. 4; Спр. 2004. Арк. 7.

¹³⁵ Там само. Спр. 3631.

¹³⁶ Там само. Спр. 3837. 105 арк.

¹³⁷ Там само. Арк. 98–100.

¹³⁸ Там само. Спр. 150. Арк. 22, 25.

¹³⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 70–71.

обмінних груп за три дні до від'їзду на Цілину-66¹⁴⁰. А у звіті за 1970 р. йдеться про те, що «для загону ХДУ, який повинен працювати з групою студентів із НДР, об'єкт був виділений тільки у травні, а Львівський обком комсомолу взагалі визначив місце дислокації обмінних загонів перед початком робіт, відправивши їх у Молдавську РСР»¹⁴¹.

Крім того, підписання договорів без представників штабів СБЗ призвело до дезінформації іноземних студентів про умови роботи і життя в загонах, заробітну плату¹⁴². Можливо, така інформація спеціально замовчувалася, щоб не відлякувати іноземців непривабливими для них умовами. Комітет комсомолу ХДУ, приміром, у 1970 р. у договорі дописав неіснуючий пункт «забезпечити зарплату обмінній групі в розмірі 120–150 крб.»¹⁴³. Через такі випадки керівники СБЗ вимагали, щоб для укладення договорів направляли людей, знайомих із специфікою роботи у будівельних загонах і в умовах цілини. Іншою їхньою умовою було обов'язкове знайомство іноземних студентів із Статутом СБЗ, незнання основних положень якого призвело до численних непорозумінь. Так, керівник чехословацької обмінної групи з Карлового університету і Чехословацького вищого технічного училища в складі СБЗ «Інтернаціонал» (1966 р.) Пецівал Станіслав Статуту загону не прийняв, пояснюючи це тим, що про це не йшлося у договорі¹⁴⁴. В результаті він спокійно ставився до порушень: «Було самовільне залишення роботи Юрієм Сулдовським, Карел Гратул намагався відпустити бороду. Цих студентів викликали на розширене засідання штабу загону, де Пецівал заявляв, що вони не прийняли наш Статут. Тому з ними доводилось попрацювати»¹⁴⁵.

Як правило, іноземні студенти їхали не для того, щоб демонструвати ударну працю, привабливою була сама можливість подивитися на життя людей з середини. Як згадував доктор історичних наук, професор, директор Східного Інституту Університету імені Адама Міцкевича в Познані Кшиштоф Петкевіч, оголошення Союзу Соціалістичної Молоді про можливість поїздки в СРСР на роботу й подорожі цією країною за зароблені гроші висіли в коридорах Університету і усіх охочих записували у список¹⁴⁶. Тобто, ніяких конкурсних відборів не було, ніяких занять з ними не проводили, не знайомили з умовами життя і традиціями місцевого населення, тому й не дивно, що керівництво обласних штабів СБЗ УРСР було незадоволене їхнім

¹⁴⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 45.

¹⁴¹ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁴² Там само. Спр. 150. Арк. 45; Спр. 377. Арк. 131.

¹⁴³ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Петкевіч К. Мої зустрічі з Харковом. *Каразінський Університет у Харкові — Університет ім. Адама Міцкевича в Познані: 50 років співпраці (1967–2017)*. Харків–Познань, 2019. С. 252.

складом. Молодь з Німеччини, зокрема, навіть не уявляла, чим буде займатися і сприйняла обмін як подорож з розвагами. Інші, судячи з висловлювань, їхали в Радянський Союз лише заради знайомства¹⁴⁷. Студенти не завжди виконували Статут, коли навіть були з ним ознайомлені дорогою до об'єктів. Вони висловлювалися проти «сухого закону», заборони гри в карти, носіння борід. Тому «під час слідування на цілину Ульріх Лемман, Вольфанг Ламге, Хельмут Ведлео влаштували в ешелоні п'ятику. Протягом усього періоду перебування в будівельних загонах вони грали в карти, незважаючи на неодноразові попередження з боку командира і комісара загону»¹⁴⁸.

Через такі випадки у звітах неодноразово наголошувалося, що заgonи для обміну «потрібно формувати із кращих студентів. Знайомити їх з економікою і культурою країни, детально знайомити з внутрішнім становищем країни»¹⁴⁹.

На відміну від складу іноземних груп, до формування радянських груп підходили з особливою увагою. Командирами і комісарами СБЗ повинні були призначатися лише комуністи і комсомольці з досвідом роботи. Для них організовувалися лекції і семінари, де детально розглядалися питання організації роботи, взаємин, культурного життя іноземних студентів, а також форми й методи ідеологічної роботи з іноземними студентами, виховання у них комуністичного світогляду, роздавалися приблизні плани роботи. Приміром, у квітні-травні 1974 р. таку спеціальну 16-годинну підготовку на базі КІБІ пройшли командири і комісари інтерзагонів із восьми вузів Києва (КДУ, КПІ, КІНГ, КІБІ, КТІЛП, УСГА, КПЩА, КДХІ). У травні вони були учасниками триденного семінару в Москві, що був організований Центральним штабом СБЗ¹⁵⁰. На навчання також запрошувалися працівники комітетів комсомолу вузів, які супроводжували інтерзагоні у минулі роки¹⁵¹. Досить часто керівниками і комісарами загонів призначали партійних викладачів.

Відбір студентів до груп обміну в вузах УРСР відбувався за конкурсом. Усі кандидатури обговорювалися на засіданнях комітету ВЛКСМ і парткому вузу. Зарховувалися студенти, які поєднували гарне навчання з активною громадською роботою. Як правило, це були комсомольські лідери, спортсмени, учасники художньої самодіяльності та інші активісти. Закінчувалося формування загонів за місяць до виїзду.

Рядові бійці проходили підготовку на базі навчальних закладів, їх готували до поїздки за спеціальною програмою. Обов'язковими були цикли лекцій, на яких висвітлювалися питання міжнародного становища, знайомство з економікою, державною і партійною системою, молодіжними орга-

¹⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 87.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 377. Арк. 233.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 1227. Арк. 23.

¹⁵¹ Там само. Спр. 465. Арк. 60.

нізаціями соціалістичних країн. Для цього залучалися кваліфіковані лектори, комсомольські, партійні працівники, викладачі кафедр суспільних наук¹⁵². Так, для студентів Ужгородського держуніверситету у 1974 р. були прочитані лекції та проведені бесіди про міжнародне становище, з історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, оглядові лекції про УНР, ЧССР за програмою, затвердженою Мінвузом СРСР. У загонах були створені редколегії стінгазет, лекторські групи, агіткультбригади¹⁵³.

На молодь, яка від'їжджала за обміном, покладалося важливе зобов'язання — представляти країну перед конкретними людьми за кордоном своєю позицією, ударною роботою. Командир одного із обмінних загонів В. Кучерявий підкреслював: «Думаю, що працюючи в НДР, дівчата й хлопці не підведуть, бо розуміють: вони повпреди нашої великої батьківщини, зобов'язані бути серед кращих»¹⁵⁴. Тобто, вони повинні були формувати лише позитивну думку іноземців про Радянський Союз, співчутливе ставлення до його дій на міжнародній арені у запланованих і спонтанних розмовах, бесідах і дискусіях, формувати її своїм особистим прикладом — ставленням до праці, один до одного, участю в громадських заходах, умінням проводити дозвілля.

До прибуття іноземних студентів розроблялися і затверджувалися графіки-маршрути: робота і відпочинок, бесіди, фестивалі дружби — усі заходи повинні були наглядно демонструвати «інтернаціональні почуття» радянської молоді. Великого значення надавалося ритуалам зустрічі і прощання з обмінними групами. Протокол у цілому був ідентичним, проте в різних регіонах були свої особливості. Зокрема, Ужгородський державний університет проводив обмін загонами безпосередньо на державному кордоні. Так, 8 липня 1974 р. на радянсько-чехословацькому кордоні в районі Ужгорода відбувся обмін із інтерзагоном Університету ім. П. Й. Шафарика з м. Кошице, а 10 липня в районі Чоп на радянсько-угорському кордоні — з студентами Педагогічного інституту з м. Ньїредьгаза УНР¹⁵⁵. 45 студентів із ЧССР і УНР працювали в Закарпатській обл. Перед від'їздом з ними зустрілись члени бюро обласного комітету ЛКСМУ. На зустрічі виступив перший секретар обкому комсомолу, керівники інтерзагонів ЧССР і УНР. У день від'їзду, 18 серпня, було проведено аналогічний обмін групами, при цьому також проводився мітинг за участю студентів із усіх СБЗ¹⁵⁶.

Обмінні закордонні групи обов'язково зустрічав представник вузу-партнера, перед початком роботи для них організовувались оглядові екскур-

¹⁵² Там само. Спр. 258. Арк. 190–191.

¹⁵³ Там само. Спр. 1227. Арк. 11.

¹⁵⁴ Котятко М. «Присядем, друзья, перед дальней дорогой...». *Харківський університет*. 1981. 9 червня (№ 2658–2659).

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 12, 14.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 17.

сії. Приміром, студентів, які прибували з ПНР в Львівський державний університет, знайомили з історією Університету, його музеями, кабінетами, з роботою комсомольських організацій і комсомольських бюро факультетів, з історичними місцями Львова. В КДУ організували виїзд на могилу Т. Г. Шевченка. Аналогічною була програма і в інших містах¹⁵⁷.

В ідеалі, обмінні групи з УРСР також повинні були зустрічати представники вузів-партнерів чи молодіжних організацій. Із року в рік у звітах говорилося про те, що цей пункт договору часто не виконувався. Зокрема, п'ятнадцять студентів КДУ у 1985 р. не зустріли ні в Берліні, ні в Лейпцігу¹⁵⁸. Студенти Донецького політехнічного інституту також самостійно добиралися із Оломоуца до Острави¹⁵⁹. У 1986 р. фіксувалися такі ж порушення, крім того, їм довелося купувати квитки за готівку¹⁶⁰. Представники Вищої медичної академії Магдебурга, яка за договором приймала 15 студентів Донецького медичного інституту, ні в 1985 р., ні в наступному році не зустріли їх у Берліні і молодь вимушена була сама добиратися до Магдебурга¹⁶¹.

Скарги були й на інші порушення умов договорів: погані побутові умови — відсутність гарячої води, подушок, постільної білизни, ліжок, тому доводилося спати на розкладачках¹⁶². А загін Донецького медичного інституту за добу до від'їзду взагалі виселили із гуртожитку з мотивацією необхідності підготовки приміщення до прийому студентів¹⁶³. Іноді у звітах писали про погане чи одноразове харчування, завищені ціни на обіди, проблеми чи відсутність гідів-перекладачів тощо.

Таким чином, іноземні студенти, які приїжджали в УРСР за обміном, відразу попадали в поле зору партійних і комсомольських організацій вузів, про них не лише піклувалися, а й намагалися сформувати перше позитивне враження про країну, радянські традиції, людей, переконати їх в непорушності та потужності радянського ладу. Натомість представники іноземних вузів-партнерів не завжди переймалися такими проблемами, що спричиняло певні незручності під час перебування за кордоном для студентів українських навчальних закладів.

Умови праці. Усі студенти-іноземці розподілялися до лінійних загонів по декілька осіб в кожному (від 2 до 5 студентів) ще перед початком роботи, тобто, їхали до майбутніх об'єктів вони вже серед радянських груп. По дорозі з ними проводилися розмови «про патріотичний рух СБЗ, про

¹⁵⁷ Там само. Спр. 715. Арк. 6.

¹⁵⁸ Там само. Спр. 3631.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 112.

¹⁶⁰ Там само. Спр. 3837. Арк. 87.

¹⁶¹ Там само. Арк. 89.

¹⁶² Там само. Спр. 3631. Арк. 112, 118, 120.

¹⁶³ Там само. Спр. 3837. Арк. 89.

студентську цілину, життя, закони, політичну і виробничу роботу СБЗ»¹⁶⁴. Вони усі разом проходили відповідні виробничі інструктажі, жили в одному таборі і працювали поряд на одних і тих же роботах. У звіті з політико-виховної роботи в інтернаціональних СБЗ України за 1970 р. підкреслювалося, що «розподіл студентів-іноземців на невеликі групки і включення їх до складу бригад наших студентів давав надзвичайно позитивний ефект» — крім політичного впливу, студенти мали можливість вивчати мову, культуру і мистецтво інших країн, краще взнавати зацікавлення молоді»¹⁶⁵.

Партійні органи постійно дбали про формування у іноземців впевненості у могутності радянської держави, тому для майбутньої дислокації загонів із заявок будівельних і господарських організацій обиралися ті об'єкти й місця, що найбільше відповідали специфіці й структурі інтернаціональних СБЗ. Групи посилалися лише в добре підготовлені до прийому радгоспи, щоб «іноземці отримали уявлення про виховне значення наших студентських будов»¹⁶⁶. Це завдання було нелегким, оскільки важливими були такі фактори, як хороший під'їзд, шляхи, побутові умови, забезпеченість будівельних об'єктів матеріалами, механізмами і машинами, можливість контактів з місцевим населенням тощо¹⁶⁷. Особлива увага приділялася промисловій і будівельній санітарії, техніці безпеки. Крім того, у таборах повинні були бути всі умови для відпочинку і проведення ідейно-виховної роботи¹⁶⁸.

Розуміючи всю важливість радянського ідеологічного дискурсу, не всі керівники охоче погоджувалися на те, щоб у їхньому господарстві працювали іноземні студенти, тому що їм потрібно було також приділяти безпосередню увагу, проводити з ними зустрічі, знайомити з історією організацій, працівниками, допомагати організовувати зустрічі з представниками громадськості, місцевими мешканцями у сім'ях¹⁶⁹. Зазначені заходи, звичайно, відволікали від господарської діяльності, але відмова проводити їх була показником деконструювання радянського навіть серед керівних ланок, де і робота, і просування кар'єрними сходами були базовими цінностями.

Таким чином, інтерзагони приступали до трудової діяльності лише в тих будівельних організаціях, де вони були забезпечені не лише роботою, а й була в наявності висока культура будівельного виробництва. Це давало можливість організовувати екскурсії на підприємства і в радгоспи. Бійці інтерзагону «Братислава-Київ», які працювали на заводі залізобетонних конструкцій № 5 треста «Буддеталь» у вільний від роботи час знайомилися з технологією виробництва конструкцій, номенклатурою продукції, що вироб-

¹⁶⁴ Там само. Спр. 377. Арк. 131.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 715. Арк. 7.

¹⁶⁶ Там само. Спр. 377. Арк. 262.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 258. Арк. 44–45; Спр. 901. Арк. 25–29.

¹⁶⁸ Там само. Спр. 1271. Арк. 6.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 44–45.

ляється. Студентам такі екскурсії були важливими для набуття практичних навичок, організатори ж могли написати у звіті про те, що молодь має можливість «переконатися в масштабності планів, які вирішують громадяни СРСР»¹⁷⁰.

Навіть при такому прискіпливому контролі траплялися збої. У багатьох звітах говорилося про те, що будівельні організації погано виконували свої договори, не завжди забезпечували необхідний фронт робіт¹⁷¹. Зокрема, під час розчистки просіки під полотно залізниці дороги Тюмень–Сургут–Нижньовартовськ, трельовку інтерзагонам «Механік», «Сибір» ХПТ і «Алмаз» ХІЕІ доводилось проходити вручну, оскільки будівельно-монтажний поїзд №330 не доставив на місця роботи загонів техніку¹⁷². Бійці інтерзагону КПІ, який працював у селі Трушки Білоцерківського району і у складі якого був 51 студент із НДР, працювали без майстра, інструктаж і талони з техніки безпеки не були оформлені¹⁷³.

Часто невідповідними були місця проживання студентів. Як показали результати перевірки 1970 р., «табір загону «Юність-71» КПІ знаходиться в антисанітарному стані, акту про прийом табору санепідемстанцією немає, на території брудно, повари працюють без медоглядів, немає індивідуальних медичних карток в бійців загонів»¹⁷⁴. Не кращі умови були і в загоні ХДУ, який працював з студентами університету імені Мартіна Лютера з НДР, де виявили погані побутові умови, зокрема, молодь за місяць жодного разу не мала можливості митись в лазні, а на території табору валялися пляшки з-під вина.

Іноземні студенти особливого бажання виконувати будівельні роботи у важких умовах не виявляли, або й зовсім відмовлялися працювати¹⁷⁵. Приміром, у звіті будівельного загону «Інтернаціонал» відзначалося, що «60% групи надзвичайно слабо підготовлені до фізичної праці». Спочатку чехословацькі студенти не заперечували, що будуть працювати на рівні із їхніми українськими однолітками. Десятигодинний робочий день, важка фізична робота на будівництві, коли потрібно було носити каміння, брус, бетонувати, стали причиною втоми і «через тиждень чехи дуже заморилися і працювали гірше»¹⁷⁶. Такі умови праці були нормою у СБЗ. Для іноземців винятків не робили, вони теж повинні були працювати як усі «зі світанку до заходу сонця, близько 12 годин з перервами на прийом їжі»¹⁷⁷.

¹⁷⁰ Там само. Спр. 1227. Арк. 24.

¹⁷¹ Там само. Спр. 258. Арк. 120.

¹⁷² Там само. Спр. 1271. Арк. 6.

¹⁷³ Там само. Спр. 714. Арк. 100.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 714. Арк. 98.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 3837. Арк. 92.

¹⁷⁶ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

¹⁷⁷ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 253.

Про те, що іноземні студенти були слабо підготовлені до трудового літа і не виконували виробничу норму, командири будівельних загонів прямо вказували у звітах¹⁷⁸. Навіть керівники обмінних груп часто не відповідали встановленим вимогам: «Керівник загону Краківського політехнічного інституту Станіслав Матрас був слабо підготовлений до керівництва колективом, не мав достатнього авторитету», «Керівник загону Краківської гірничої академії Анджей Грабарський не проявляв достатньої вимогливості до членів загону у постановці виробничої діяльності»¹⁷⁹. Наголошувалося на цьому і в інтерв'ю. Зокрема, колишній командир об'єднаного міжнародного СБЗ імені Червоної Армії Л. Шутенко відзначав, що «робітники із іноземних студентів були погані»¹⁸⁰.

Крім того, на низькому рівні була трудова дисципліна. Іноземці могли запізнюватися на ранкові лінійки і на роботу або самовільно залишати її, не виходити на суботники, ігнорувати дні безкоштовної праці. Так, у 1966 р., коли проводився день Ташкента, після обіду «чеська група не вийшла на роботу», навіть К. Матейка — єдиний студент із цієї групи, який працював нарівні із радянськими, вимушений був залишити роботу, «оскільки це рішення усієї групи»¹⁸¹. За класифікацією радянських бійців СБЗ, вони були «сачками». Відповідно до принципу комунізму зарплата нараховувалася порівну на кожного члена бригади. Якщо до радянських застосовувалися санкції аж до вигнання із СБЗ, то іноземців потрібно було заохочувати власним прикладом, впливати на їхні переконання.

Крім поганої трудової дисципліни, іноземні студенти часто порушували розпорядок дня, не витримували «сухий закон»¹⁸². К. Петкевіч пригадував, що «заборона на пиття алкоголю привела до того, що треба було придбати пляшку горілки на двох у віддаленому сільському магазині, розлити її у дві склянки, випити і закопати пляшку в степу, щоб “начальство” не викрило злочинців — це загрожувало доганою і навіть вивішуванням прізвиськ порушників на дощці табору»¹⁸³. Як бачимо, такі радянські практики, як осуд громадськості, намагання спиратися на колектив для орієнтації поведінки окремих людей на загальні інтереси, впливали навіть на іноземних студентів. Тому одні залюбки порушували правила, але таємно, а інші — відкрито, показуючи свою зневагу до радянської молоді і статутних норм.

¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 903. Арк. 60; Спр. 1227. Арк. 27; Спр. 3837. Арк. 92.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 1227. Арк. 27.

¹⁸⁰ Інтерв'ю з Л. М. Шутенком від 25.08.2017 р., м. Харків / інтерв'юєр Т. М. Малиніна. *Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. Фонд. Документи. 23 арк.

¹⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸² Там само. Спр. 1227. Арк. 27.

¹⁸³ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 253.

Найчастіше такі випадки траплялися перед від'їздом групи. Так, німецькі студенти Клаус Хейнеманн, Вольфганг Майєр та Іонтер Шарімідт у кінці робочого періоду «вночі організували на березі річки п'янку і оголені танцювали навколо багаття в присутності дівчини»¹⁸⁴. А чехословацька обмінна група в складі СБЗ «Інтернаціонал» в останню ніч перед від'їздом з дозволу їхнього керівника С. Пецівала влаштувала пиятику, «група перепила і вранці вигляд був непривабливий»¹⁸⁵. Незважаючи на всі непорозуміння, у цілому іноземні студенти поїздками у СБЗ були задоволені.

Іноземних студентів праця бійців СБЗ із вузів УРСР вражала. Вони щиро говорили, що вперше бачать, що люди можуть так працювати. П. Краснящих пригадував, що один із африканських студентів, які копали траншеї для фундаменту у радгоспі Севастопольському Кустанайської області (робота ця була надзвичайно важкою — землю доводилося бити лопатою у спекотну погоду), сказав, що у них так каторжники не працюють¹⁸⁶. Але чому наша молодь так працювала, їм було не зрозуміло. А Гратул Карел заявив, що у СБЗ тиранія, що це не студентський загін, а концтабір¹⁸⁷. На такі заяви потрібно було відповідно реагувати — проводити бесіди, переконувати у зворотному, щоб іноземні студенти зрозуміли «абсурдність своїх слів». Щоб вони переконалися про «важливість, великий розмах і винятковий патріотизм студентського руху», як про це говорив Ахмед Абдулахман із Сомалі¹⁸⁸.

Як уже зазначалося, керівники СБЗ несли пряму відповідальність за організацію роботи з іноземними студентами і формування у них позитивного враження від праці і життя радянських людей. Тому у багатьох звітах не наводяться конкретні приклади, а просто говориться про цілком задовільну працю окремих іноземців чи обмінних груп у цілому. Приміром, про бригади Познанського університету імені Адама Міцкевича та університету імені Мартіна Лютера з Галле повідомлялося, що вони «проявили високу організованість і дисципліну. Німецькі та польські студенти добре працювали і брали активну участь у проведенні лекційно-пропагандистської та культурно-масової роботи...»¹⁸⁹. Хоча заперечувати добросовісне ставлення окремих студентів чи груп до роботи ми не можемо. Так, у 1966 р. студенти ХПІ, «угорці Плухар Мартон, Надь Пасло і студент із Гани Кватіа Ернест попросили, щоб їх не вважали іноземними студентами і ставилися до них з тією ж вимогливістю, що і до радянських»¹⁹⁰. Добросовісно працювали наступного року 15 студентів із Братіславського університету ім. Коменського на

¹⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 87.

¹⁸⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸⁶ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

¹⁸⁸ Там само. Спр. 377. Арк. 136.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 88.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 37.

чолі з Павлом Махачеком у складі загону Одеського технологічного інституту ім. Ломоносова на будівництві четвертого поверху головного навчального корпусу цього інституту: «Словаки працювали столярями, ставили підлогу, віконні рами і двері, а дівчата фарбували і шпаклювали»¹⁹¹.

Праця студентів обмінних груп із вузів УРСР не могла бути недобросовісною, незважаючи на складність роботи. Звичайно, що організація й умови її були різними, проте усі повинні були показати, що працювати вміють, люблять і норму не просто виконують, а перевиконують. «Головна думка, з якою ми їхали: ми представлятимемо нашу велику батьківщину на землі братньої НДР. З того, як працюємо, як відпочиваємо, поводитимось судитимуть про всіх радянських студентів»¹⁹². Крім того, кожен загін, який виїжджав за кордон, повинен був працювати не гірше, ніж минулорічні.

Робочий тиждень, на відміну від СРСР, де молодь в СБЗ працювала майже без вихідних, продовжувався п'ять днів. Робочий день тривав вісім-дев'ять годин. Проте за кордоном, в основному, загони виконували на будівництві допоміжні за характером роботи. Так, влітку 1985 р. загін ХДУ влився до складу бригади імені В. Ульяновського в інтернаціональній бригаді «Юна гвардія» в Галле. Одна його частина працювала на будівництві нової дороги Галле-Магдебург, а інша — ремонтувала залізницю. «Дорога без початку і кінця. Чавунні рейки, іржаві шпали, які треба замінити. Розчистити гравій, розбити ґрунт, викопати старі шпали, відкрутити їх від рейок, покласти нові шпали, прикрутити, засипати гравієм — ось і весь процес»¹⁹³. Звичайно, що робота не з легких. Проте дівчата вирішили не показувати, що їм важко: «Хай ніхто не подумає, ніби ми білоручки і боїмося роботи. Першого дня ми дали план. Задовolenня від виконаної роботи було величезне. Тільки от спина ... Здавалося, вони ніколи не розігнуться!»¹⁹⁴.

На хімікомбінаті «Тонасо» в ЧССР загону довелося працювати «у три зміни, навіть уночі, а хлопцям інколи випадало по дві зміни підряд. Особливо важко було спочатку, тому що не звикли, тому що нікого не знали на роботі»¹⁹⁵.

За спогадами, іноземців вражало відповідальне ставлення студентів обмінних загонів із УРСР до роботи, їхній ентузіазм, колективізм. Студентів КПІ, які працювали в селищі Мальчиці Вроцлавського воєводства на будівництві цукрового заводу «Малочин», міська рада повітового центру Сроди Слонської нагородила Почесною медаллю до 750-річчя міста з наданням

¹⁹¹ Там само. Спр. 258. Арк. 117.

¹⁹² Петрова В. Наше ім'я — «Союз»: Під прапорами дружби. *Харківський університет*. 1985. 29 жовтня (№ 3106–3107).

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Дрокіна Л. «Товариш» працює для майбутнього. *Харківський університет*. 1979. 23 жовтня (№ 2518–2519).

прав громадян цього міста¹⁹⁶. Великий подив і повагу викликала робота студентів із ХДУ, які працювали на спорудженні дамби у м. Галле. Норму робіт, передбачену договором на двадцять днів, вони виконали за вісім! Начальник ділянки за таку працю влаштував усім святковий обід. Із студентами заключили ще один договір, який вони також виконали за вісім днів¹⁹⁷.

Про подібне бажання працювати і дострокове завершення запланованої роботи говорили в інтерв'ю й інші респонденти. Зокрема, О. Петровський, який навчався у ХДУ з 1987 до 1992 р. і перебував у складі обмінної групи в Галле наприкінці 1980-х рр., відзначив: «... Університет міста Галле був вимушений шукати нам нову роботу, тому загін плавно перейшов у сектор сільського господарства»¹⁹⁸.

Як пригадує професор Л. Плиско, студенти придумали собі жартівливий девіз: «Бери побільше, кидай подальше!»¹⁹⁹. Аналогічний девіз був у студентів ХДУ й у 1985 р.: «Норму — до обідньої перерви! А після перерви ніхто не зважав, де чия ділянка — закінчували роботу всі гуртом»²⁰⁰. Преса повідомляла, що усі дівчата виконували нелегку роботу з впевненістю людей, які все життя ремонтували залізниці. Тож не дивно, що у різний час різні обмінні групи постійно перевиконували встановлені їм норми на 135–150%²⁰¹. Цілком справедливо зауважував Ю. Каганов, що саме через трудове виховання «відбувалось виховання покірності державі, на заклик якої громадянин повинен, фактично безоплатно, віддавати свій час і зусилля»²⁰².

Слід відзначити, що студенти обмінних груп не залишалися осторонь під час різних аварій технічного характеру чи природних катастроф. Зокрема, у 1966 р. 95 студентів ХПКБ працювали у Монголії на спорудженні парку дружби в Улан-Баторі. Один із них — В. Нем, пригадував, що того літа була страшна повінь, вода з гір пішла на місто, «мости були зруйновані. Видовище, звичайно, страшне. Коли по річці автобуси перевертало. Були жертви, багато. Наші хлопці, хоч їх ніхто не просив навіть, допомагали місцевим жителям, виносили речі, відкачували воду з будинків. ... Взявшись

¹⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 36–37.

¹⁹⁷ Ryabchenko O., Malynina T. Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960–1980 s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. № 1. P. 33–42.

¹⁹⁸ Інтерв'ю з О. І. Петровським від 22.04.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер С. Лобенко. Музей історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2.

¹⁹⁹ Інтерв'ю з Л. М. Плиском від 23.09.2019 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 15 арк.

²⁰⁰ Петрова В. Наше ім'я — «Союз»: Під прапорами дружби. *Харківський університет*. 1985. 29 жовтня (№ 3106–3107).

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 26.

²⁰² Каганов Ю. О. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 117.

під руки по п'ять чоловік, йшли до юрт, на верхах яких сиділи люди, знімали їх, виводили з крижаної води, яка піднялася до пояса і сковувала все тіло. Насилу вибиралися і знову йшли допомагати іншим»²⁰³. За три дні врятували 400 чоловік, зазначалося у дописі²⁰⁴.

Першими прийшли на допомогу німецьким громадянам студенти обмінного загону «Київ-Лейпціг-74» КДУ, що працював на вугільному комбінаті м. Борка, коли у ніч на неділю 4 серпня 1974 р. на електростанції цього міста виникла аварія²⁰⁵.

На відміну від іноземної молоді, радянські обмінні групи за договорами не ділилися на менші, а повинні були вливатися повним складом у інтернаціональні загони, до яких входили студенти із вузу-партнера, а також, якщо це можливо — до великих інтернаціональних таборів, де були представники різних соціалістичних країн. Приміром, в окрузі Галле працювали студенти не лише з України (Харків), а й із Молдавії, Чехословаччини, Болгарії, Москви, Ленінграду, Воронежа²⁰⁶. Проте найчастіше не виконувався саме цей пункт договору. Іноземні студенти не рвалися на важкі фізичні роботи, тому радянським доводилося працювати самим, або в складі бригад, що постійно оновлювалися. Так, склад бригади чехословацьких студентів Університету м. Градец-Кралове, які працювали на підсобних роботах разом із обмінною групою Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Шевченка на будівництві міжнародного піонерського табору у містечку Січ на р. Хрудимиці у 1974 р., мінявся кожні два тижня²⁰⁷. А у 1985 р. студенти цього ж інституту працювали самостійно у містечку Велка, далеко в горах, взагалі не в складі інтерзагону²⁰⁸. Про аналогічну ситуацію повідомляв і Донецький політехнічний інститут, що проводив обмін із Гірничо-металургійним інститутом м. Острава, ЧССР. Оскільки чеські студенти до складу інтерзагону не входили, «це не дозволило глибоко ознайомитися з організацією праці в загонах ЧССР і було порушенням договору. Будівельні організації також не могли забезпечити загін роботою. Щодня доводилось очікувати по дві-три години на роботу протягом усього робочого періоду. Не були відомими норми виробітки, не організоване змагання між загонами. Практика показала, що студенти-гиди не могли допомогти у вирішенні виробничих питань»²⁰⁹.

²⁰³ Інтерв'ю з В. К. Немом від 12.04.2014 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 5 арк.

²⁰⁴ Твердохлеб Л. В. далекой Монголии. *Красное знамя*. 1966. 27 сентября.

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 26.

²⁰⁶ Фаткуллин Р. З. Интернациональные студенческие отряды Башкирии: исторический опыт. *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. № 3. С. 1093.

²⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1227. Арк. 70.

²⁰⁸ Там само. Спр. 3631. Арк. 117.

²⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3837. Арк. 88.

Пріоритетне значення у обмінних загонах відводилося патріотичним виховним заходам і організації відпочинку. Їх ретельно планували і продумували до дрібниць. Заходи ідеологічного спрямування були необхідні для формування ідейних переконань і способу поведінки студентів, за їх допомогою влада нав'язувала молоді радянські цінності і принципи. Це було те покоління радянських людей, яке, за метафоричним висловом С. Кульчицького «вироснувалося “у пробірках”»²¹⁰. Тому щодня у обмінних загонах, як в УРСР, так і за кордоном, проводилися якісь виховні заходи: мітинги солідарності, різноманітні зустрічі, вечори відпочинку, влаштовувалися спортивні змагання з футболу, волейболу тощо.

Традиційно відзначалися дні країн, річниці знакових дат в історії того чи іншого народу, приміром, «відродження Польщі» чи Словацького національного повстання. Зазвичай у цей день усі повинні були жити життям, звичаями і традиціями, характерними для країни, день якої святкувався. Випускалися тематичні стінні газети, оформлювалися тематичні стенди і фотомонтажі. Традиційними стали вогнища дружби, де іноземні студенти розповідали «про визвольну місію радянської армії в роки війни», проводилися змагання, переможці нагороджувалися спеціальними дипломами. Обов'язково співали радянські пісні і того народу, день якого святкувався. На такі вечори запрошувалися представники партійних, радянських і господарських організацій²¹¹.

Особливого значення надавалося мітингам солідарності, що проходили у святковій атмосфері. На урочистих лінійках гостям вручалися значки і емблеми бійців СБЗ. Символом дружби став флагшток, де висіли прапори країн, які представляли студенти. Приміром, у 1971 р. в загоні імені Червоної Армії «20 липня було проведено мітинг солідарності з героїчним В'єтнамом з нагоди 15 річниці боротьби за об'єднання»²¹². Учасники мітингу написали лист до Всесвітньої федерації демократичної молоді з вимогою виводу американських військ із Південного В'єтнаму. Молодь тримала в руках плакати із засудженням дій США. Залучалися іноземні студенти до різних суспільно-політичних акцій. Приміром, у 1976 р. СБЗ Ворошиловградської, Івано-Франківської областей активно співпрацювали з іноземними будівниками газопроводу «Оренбург — західний кордон СРСР». Із студентами КДУ безоплатно працювали на недільнику молоді комуністи-туристи із Франції²¹³. Комсомольські організації загонів використовували такі акції для пропаганди радянського способу життя, його «переваги» над капіталістичним.

²¹⁰ Кульчицький С. Рецензія: Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 206.

²¹¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 715. Арк. 9.

²¹² Там само. Спр. 903. Арк. 60–61.

²¹³ Там само. Спр. 1642. Арк. 4.

Популярними були акції під гаслом «Молодь викриває імперіалізм», на яких студенти висловлювали «класову солідарність з борцями проти імперіалізму»²¹⁴. Солідаризуватися потрібно було не лише словом, а й конкретними справами. Найчастіше — безоплатною працею на суботниках і недільниках. У 1974 р., зокрема, проводилися трудові акції «Радянська молодь — патріотам Чилі», «День найвищої продуктивності праці», а крім них — недільники у фонд будівництва Музею комсомольської слави України і в День ударної праці у фонд будівництва міста Гагаріна²¹⁵.

Аналогічні суботники проводилися і за кордоном. Так, студенти загону «Київ–Лейпціг-74» КДУ на вугільному комбінаті м. Борка заробили на суботнику більше 6000 марок, які й передали на мітингу представнику делегації чилійських комуністів. У фонд солідарності з патріотами Чилі молодь передала також премію, яку група отримала за допомогу під час ліквідації аварії на електростанції²¹⁶. Почалося також формування інтернаціональних загонів безоплатної праці, де всі зароблені гроші перераховувалися у різноманітні фонди. Наприклад, у 1984–1985 рр. радянсько-польський загін «Товариш» заробив і перерахував 6,5 тис. крб. на будівництво Центру здоров'я матері-польки в Лодзі. За це він був нагороджений Золотою медаллю Товариства радянсько-польської дружби²¹⁷. Кошти також були перераховані в фонд солідарності НРБ та дитячого будинку в Братиславі.

Вище уже зазначалося, що безоплатна праця ініціювалася штабами СБЗ, планувалася заздалегідь і була обов'язковою до виконання. Проте фіксувалися випадки відмови розлучатися зі своїм заробітком, наприклад, робити внески у збір відрахувань від своєї зарплати до фонду стипендій студентів із слаборозвинених країн відмовлялися у СБЗ ХПІ²¹⁸. Багато студентів чудово розуміли, що їх просто обкрадають, проте відкрито висловлюватися не було прийнято. Втім, це було характерною рисою радянської людини. Як пригадавав болгарин М. Попов, на будівництві Усть-Ілімська вони самовіддано щотижня працювали на суботнику, а гроші повинні були відраховувати на будівництво пам'ятника Г. Димитрову. «Думали, що пам'ятник буде заввишки з дев'ятиповерховий будинок або з золота, а виявилось все не так, а дуже навіть скромно»²¹⁹.

²¹⁴ Там само. Спр. 1271. Арк. 12.

²¹⁵ Там само. Арк. 11.

²¹⁶ Там само. Спр. 1227. Арк. 26.

²¹⁷ Марченко Л. А., Стоян А. Н. *Семестры гражданской зрелости...* С. 108.

²¹⁸ *Трудовые семестры политехников (до 50-летия студентских строительных загонів). Научно-популярный нарис.* Харків, 2015. С. 143.

²¹⁹ Леготина В. А. *Роль интeрoтpядoв в фoрмиpовaнии coциoкyльтypнoгo пpocтpaнcтвa.* Усть-Илимск, 2008. URL: <http://www.priilimie.ru/historys/building/material/node/12>

Студенти-іноземці активно залучалися до виступів агітбригад, оформлень клубів, бібліотек, читалень, молодіжних гуртожитків, до проведення зустрічей і вечорів з місцевою молоддю, де розповідали про свої країни, давали концерти для місцевих мешканців. У звітах відзначається, що цей вид роботи виконувався, як правило, із задоволенням.

У разі, якщо у СБЗ приділялася недостатня увага ідейно-виховній роботі, навчальні заклади позбавлялися права приймати у себе обмінні загони. Так, у 1971 р. обласний штаб не рекомендував проводити обмін студентськими загонами двом харківським вузам — Державному університету імені О. М. Горького та Інженерно-економічному інституту. А бригади студентів із НДР та УНР були цього року переведені у загони Інституту інженерів комунального будівництва²²⁰.

Програма прийому зарубіжних обмінних загонів складалася так, щоб показати іноземним студентам лише позитивні сторони життя радянського народу, особлива увага акцентувалася на досягненнях країни за роки радянської влади. За тим, щоб іноземці не побачили зайвого, ретельно слідували відповідальні партійні чи комсомольські працівники. Зокрема, під час роботи у Кустанайській області у 1965 р. студенти філософського факультету Університету імені Павла Йозефа Шафарика із ЧССР вели зйомки будинків казахів, де була страшна антисанітарія. Знімати їм дозволили, але через три тижні, під час культурної програми, усі плівки були «випадково» засвічені. «Нас же відрядили туди, щоб цей матеріал не потрапив за кордон, — розповідав П. Краснящих, — не можна було допустити, щоб відзняте гуляло світом»²²¹.

Про випадки фотографування «неприглядних місць казахських поселень» повідомлялося неодноразово. Комісар СБЗ «Інтернаціонал» Салов у звіті про роботу і життя чехословацької обмінної групи в складі цього загону у 1966 р. відзначав, що, приміром, «Сулдовський Юрій має родичів у ФРН, неодноразово буває у них. Він надзвичайно зневажливо ставиться до культури казахського народу, вважає його темним і забитим»²²². Інші студенти з цієї групи — Юрій Готвальд і Пецівал Станіслав, коли перебували у старому казахському поселенні, фотографували напівзруйновані землянки, п'яних чоловіків, що дуже схвилювало керівництво радгоспу²²³.

Студенти із інженерно-технічної школи м. Айсleben (НДР) під час роботи у 1969 р. також фотографувалися самі і фотографували сільських дітей на тлі старих будинків, що підлягали знесенню²²⁴. Вони пояснювали це

²²⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 901. Арк. 25–29.

²²¹ Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р...

²²² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 150. Арк. 37.

²²³ Там само. Арк. 38.

²²⁴ Там само. Спр. 490. Арк. 88.

тим, що знімали фільм про розвиток радгоспу і поліпшення життєвого рівня робітників для порівняння старого і нового.

Особлива увага зверталася на висловлювання іноземних студентів щодо міжнародного становища і політики СРСР та суперечки, які виникали між молоддю стосовно цих та інших питань. Так, у період загострення радянсько-китайських відносин особливо наголошувалося на тому, що «яскраво виражених прокитайських висловлювань не було». Відзначалося, що «дуже кидається у вічі вплив західної культури» на студентів із соціалістичних країн, оскільки багато із них бували у капіталістичних країнах. Майже всі учасники обмінних груп вважали, що радянська преса друкує менше інформації на політичні теми, ніж закордонна, що «багато сторін життя заходу радянській молоді просто не відомі»²²⁵. Деякі студенти з Політехнічного інституту м. Брно, які приїхали за обміном у КІБІ, «були настроєні прямо антикомуністично, складалось таке враження, що до комплектації цієї групи комітет ЧСМ Бренського політехнічного інституту не мав ніякого відношення»²²⁶.

Одні обміни бригади, які приїздили в УРСР із-за кордону, могли бути «досить добре обізнані із життям радянських людей», а інші навпаки, не орієнтувалися в подіях, що відбувалися в СРСР²²⁷. Переважно вони ухилялися від розмов і дискусій на гострі політичні теми, коло їхніх інтересів, як і багатьох тих студентів, з якими наші студенти зустрічались за кордоном, як правило, не виходило за межі суто професійної цікавості, спорту, відпочинку, матеріальних умов життя. До форм і методів роботи комсомольських організацій, структури і норм життя СБЗ виявляла спеціальний інтерес лише незначна кількість іноземних студентів. Проте багато цікавились, де можна перепродати ту чи іншу річ, виявили «нездоровий інтерес» до таких місць, як комісійні, скупні магазини і товкучка, займалися спекуляцією²²⁸. Їхні оцінки радянської дійсності залежали «від уміння дискутувати і від широти світогляду радянських студентів»²²⁹. Більшість же студентів українських вузів була добре підготовлена до бесід із іноземцями. Як уже відзначалося, вони проходили спеціальне навчання до початку літнього трудового триестру. У разі, якщо іноземці не приймали обговорення політичних питань, запропоноване нашими студентами, їх орієнтували переключатися на розгляд внутрішніх економічних проблем країн, які представляла молодь.

У 1968 р. особлива увага зверталася на висловлювання і поведінку іноземних студентів з приводу подій у Чехословаччині. Так, у інформаційному повідомленні від 23 серпня 1968 р. повідомлялося, що студенти

²²⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 38.

²²⁶ Там само. Спр. 258. Арк. 44.

²²⁷ Там само. Арк. 43.

²²⁸ Там само. Арк. 44; Спр. 3837. Арк. 92.

²²⁹ Там само. Спр. 258. Арк. 43, 70–71.

воєнної академії із Брно, яких приймав Київський інститут цивільного повітряного флоту, оголосили траур. Перебуваючи в Одесі, в знак протесту і трауру студенти наділи чорні нарукавні пов'язки і відмовилися їх знімати. Вони говорили, що «радянські війська ввійшли в ЧССР без запрошення, подібно до гітлерівських військ у 1938 р., радянські танки давлять чехів, після вторгнення ЧССР як республіка перестала існувати, радянські люди не друзі, а фашисти і завойовники»²³⁰. Аналогічні судження були зафіксовані в інших студентів, які перебували в Одесі: «Керівник групи чехословацьких студентів Пільзенського педінституту Франтішек сказав, що вони дуже схвильовані вводом радянських військ, розглядають його як прямий акт насилля і поганий приклад для усіх країн світу. Після цього ніхто не повірить, що інтернаціоналізм повинен бути таким, як його розуміють радянські керівники»²³¹.

З роками радянським студентам для участі в програмах обміну все більше й більше доводилося готувати лекцій з пропагандою «історичних рішень» з'їздів КПРС, ВЛКСМ, постанов ЦК КПРС²³². Практикувалося проведення «Вогників», зустрічей і дискусій, на яких обов'язковими були бесіди про досягнення СРСР, соціалістичне будівництво в країнах Варшавського договору для обміну думками з актуальних питань сучасності і міжнародного молодіжного руху²³³. Радянська молодь знала, що «Інтернаціональний загін — це, перш за все, велика політична школа для комсомольців, це вміння відстоювати свої принципи, свої ідеали; це застосування своїх знань в дискусіях, в розмовах»²³⁴. Тому в результаті таких дискусій угорські студенти із Мішкольського університету важкої промисловості, приміром, обговорюючи питання введення радянських військ в Чехословаччину, «висловлювались ясно, схвалюючи дії нашої партії і держави, інших соціалістичних країн»²³⁵.

Таким чином, ініціатива обміну СБЗ була з успіхом використана для пропаганди принципу так званого «соціалістичного інтернаціоналізму», який, як відомо, став ширмою для проведення політики гегемонізму СРСР. Студентські будівельні загони не випадково називались радянськими дослідниками одним із найбільш ефективних методів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості²³⁶. У обмінних загонах радянські функ-

²³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 976. Арк. 18. Див.: URL: Електронний архів українського визвольного руху (avg.org.ua).

²³¹ Там само. Спр. 975. Арк. 250.

²³² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 465. 60 арк.

²³³ Там само. Спр. 1227. Арк. 25.

²³⁴ ДАХО. Ф. П-14. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 35.

²³⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 490. Арк. 89.

²³⁶ Южакова П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В. И. Ленина (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей). *Науч. труды по*

ціонери бачили прекрасну можливість покращення іміджу СРСР через конструювання у радянської та зарубіжної молоді уявного позитивного образу держави. КПРС завжди приділяла дуже велику увагу формуванню громадської думки, важливою була і суспільна підтримка курсу партії. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв²³⁷.

Використання студентів для дискредитації демократичних процесів у країнах соціалістичного табору та виправдання втручання СРСР у їхні внутрішні справи було актуальним, зважаючи на активну участь молоді у численних антивладних виступах в Угорщині, Польщі, Чехословаччині. Для цього поряд із засобами масової інформації — інтерпретаторами соціокультурного і політико-економічного життя, широко використовувалися інші канали формування, трансформації і тиражування політичного іміджу, зокрема й обмінні студентські будівельні загони. Не випадково вони почали формуватися у навчальних закладах тих країн, де у різний час фіксувалися найбільші протестні настрої студентів²³⁸.

Найприємнішим етапом у програмі обміну для студентів була культурна програма, що передбачала екскурсії та оздоровлення. Іноземні студенти відвідували Київ, Харків, Москву, Ленінград та інші міста, відпочивали в спортивно-оздоровчих таборах, у тому числі і на березі Чорного моря в Криму та на Кавказі. Незважаючи на описані вище моменти несприйняття важких умов праці та деяких вимог Статуту, у цілому перебування в таборах, відпочинок, концерти, у яких залюбки усі брали участь, ночі біля вогнища — усе це залишало приємні враження. Тому деякі студенти приїжджали за обміном по декілька разів, приміром, студент політехнічного інституту із УНР Йозеф Копачі²³⁹.

Іншим подобалася їжа, зокрема, чехословацькі студенти «із задоволенням їли український борщ, млинці з мармеладом (сметану не вживали). Сподобалась їм окрошка і квас»²⁴⁰. Перед від'їздом дехто із них навіть брав у повара рецепти борщу, квасу та окрошки.

Екскурсії за кордоном проводилися і для студентів українських вузів. Так, Мішкольський університет важкої промисловості організовував відвідування Будапешта, Дебрецена, Токая, Фельдваре, Топольца та інших міст, молодь мала можливість побували на концертах органної і естрадної музики

истории КПСС. Вып. 88. Киев, 1977. С. 11; Ямковая З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса (На материалах Коммунарского горно-металлургического института). *Науч. труды по истории КПСС*. Вып. 124. Киев, 1983. С. 95–100.

²³⁷ Дмитрук В. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 9.

²³⁸ Ryabchenko O., Malynina T. Exchange student constructions... P. 33–42.

²³⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 377. Арк. 137.

²⁴⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 35.

та відпочити на озері Балатон²⁴¹. У ЧССР студенти Ужгородського держуніверситету в 1974 р. відпочивали на озері «Замлинська ширава», знайомилися з архітектурою, культурними пам'ятками та музеями Братислави, Праги, Кошице. Ходили в турпохід в Високі Татри, на вершину Риси, Штрбске плесо, Холодний водопад, Дуклу тощо²⁴². Програма відпочинку і екскурсій була аналогічною в усіх СБЗ.

Звичайно, що й під час культурної програми студенти повинні були «зростати ідейно», тому у планах обов'язково передбачалося відвідування відповідних музеїв, меморіальних комплексів на місцях колишніх концентраційних таборів, різноманітні зустрічі тощо. Іноземні партнери розчарували керівників груп і під час організації дозвілля, оскільки у багатьох звітах зазначалося, що культурну програму доводилося організовувати самостійно²⁴³. Студенти ж сприймали вимушену самостійність позитивно: «Виявлялося, що під час екскурсії до Пороніна їх не цікавить Ленін, вони воліли йти у Татри, а у Кракові просто самостійно гуляти містом. Настрій цього міста, як і Гданська, справляв на них виняткове враження»²⁴⁴.

Студенти, які потрапляли в обмінні загони, отримували чудову нагоду подивитися іншу країну. Тому про поїздки говорили, що вони були «довгою і чудовою казкою»²⁴⁵, «було цікаво, тому що це був інший світ»²⁴⁶. Молодь відкривала його, цей світ: природу, культуру, побут, звичаї та традиції²⁴⁷. Встановлювала і підтримувала тісні контакти із студентами, робітничою молоддю, найкращі враження залишалися від відвідування лабораторій і навчальних кафедр закордонних вузів²⁴⁸. А студенти ХДУ ім. О. М. Горького були просто в захваті від незапланованого спілкування з творцями фільму «На західному фронті без змін», зйомки якого проходили неподалік від місця дислокації загону. Тож у цілому студенти не просто залишалися задоволеними поїздками, у них формувалося уявлення про реальний, а не уявний світ, нав'язаний ідеологічними штампами.

Таким чином, до обмінних СБЗ належали загони, сформовані із студентів вищих навчальних закладів УРСР та країн «соціалістичної співдружності» відповідно до договорів про обмін. Їхнє виникнення і початковий розвиток були пов'язані з масовими антивладними виступами у країнах Організації Варшавського договору, активними учасниками яких були студенти. Ці події стали переломними для сприйняття Радянського Союзу і соціалізму загалом.

²⁴¹ Там само. Спр. 490. Арк. 93.

²⁴² Там само. Спр. 1227. Арк. 12.

²⁴³ Там само. Спр. 3631. Арк. 120; Спр. 3837. Арк. 89 та ін.

²⁴⁴ Петкевіч К. *Мої зустрічі з Харковом...* С. 257.

²⁴⁵ Дрокіна Л. «Товариш» працює для майбутнього. *Харківський університет*. 1979. 23 жовтня (№ 2518–2519).

²⁴⁶ Інтерв'ю з О. І. Петровським від 22.04.2013 р...

²⁴⁷ Дрокіна Л. «Товариш» працює...

²⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 258. Арк. 70–71.

Для покращення свого іміджу на міжнародній арені, дискредитації демократичних процесів в країнах соціалістичного табору та виправдання втручання у внутрішні справи соціалістичних країн були використані різні канали формування, трансформації і тиражування політичного іміджу, у тому числі і обмінні СБЗ. Ця ідея органічно вписалася в канву генерального курсу партії, що вимагав мобільного застосування сил студентів для вирішення поточних завдань проведення політики гегемонії СРСР.

Інтернаціональні СБЗ стали зручним майданчиком для впливу на ідейно-політичні переконання молоді. Студенти виявляли уміння пристосовуватися до вимог радянської ідеологічної машини. Вони засвоювали партійний дискурс, ідентифікували себе з масштабними цілями суспільства, з легкістю виступали перед своїми однолітками за кордоном, заученими авторитетними текстами показуючи переваги соціалістичного способу життя, колективізму, ентузіазму для вирішення різних народногосподарських завдань. Ці зусилля дещо сприяли відновленню позитивного іміджу СРСР у тогочасній складній політичній ситуації у світі, а особливо серед країн «соціалістичної співдружності». З іншого боку, участь студентів в обмінних загонах надавала їм прекрасні можливості не лише для знайомства з життям ровесників за кордоном, а й для пізнання інших культур, розширення власного світогляду, сприяла переосмисленню та критичному сприйняттю радянських реалій. Це, безсумнівно, був побічний, непрогнозований ефект зустрічі з реальним закордоном.

Юрій Каганов

§ 3. Вплив «ворожих» радіоголосів на українську аудиторію

Загрозливим для формування світогляду «правильної» радянської людини вбачалось пропагандистське мовлення зарубіжних радіостанцій, т. зв. «ворожих голосів», боротьбу з якими розглядали як одну з підвалин забезпечення державної безпеки.

Говорячи про масштаб мовлення зарубіжних радіостанцій, звернемося до офіційних партійних матеріалів. Відповідно до документа ЦК КПРС від 15 липня 1960 р. «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді, спрямованої для населення СРСР», загальна тривалість «ворожих» програм досягала 50 годин на добу на різних радіостанціях і різними мовами. З них до 40 годин на день — російською. «Голос Америки» передавав щодня по 16 годин 30 хвилин програми для СРСР, у тому числі російською мовою — 8 годин, українською — 2 години²⁴⁹.

---

²⁴⁹ Силина Л. В. Радиопропаганда в СССР в 1953–1964 годах: (по материалам Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС). *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. Вып. 9. Ч. 2. С. 121.